

Dobos Balázs

A magyarországi németek kitelepítése az 1941-es népszámlálás tükrében

Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (összeáll.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Budapest, Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya – Központi Statisztikai Hivatal, 2004. 377. p.*

A magyar állam 20. századi kisebbségpolitikájának, valamint az egyik legnépesebb magyarországi kisebbség, a németiség történetének tanulmányozása egy újabb, komoly hiányosságokat pótló munkával gazdagodhatott a közelmúltban. A magyarországi németek második világháború végi és a háború utáni jogfosztásának, valamint kitelepítésének nemzetközi és honi összefüggéseinek, meghatározó eseményeinek, folyamatainak politika-, jog- és társadalomtörténeti tanulmányozása csupán a történetek után évtizedekkel kaphatott teret a hazai tudományos életben. Az időközben megszületett feldolgozások sorából azonban rendkívüli mértékben hiányzott egy, a kitelepítések egyik háttérül szolgáló, a népmozgás statisztikai adatbázisát kezelő és így a világháború utáni történések egyik meghatározó tényezőjének, a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) szerepvállalásának és munkájának áttekintése és elemzése. Ezt a hiányt kívánja pótolni a KSH Népszámlálási Főosztálya munkatársainak 2004 folyamán közreadott, impozáns méretű korabeli forrásanyagot megmozgató, elemző és tekintélyes részben publikáló munkája. A kötet nagyobbik felét a szinte kizárólag a KSH Levéltárában és Könyvtárában fellelhető, jórészt Thirring Lajos hagyatékára támaszkodó dokumentumgyűjtemény, valamint a Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatala által, 1999-ben a kutatók rendelkezésére bocsátott kitelepítési névjegyzékek összesítése képezi, amelyeket két összefoglaló-elemző tanulmány kíván teljessé tenni.

Heinz Ervin és Lakatos Miklós tanulmánya (*A Központi Statisztikai Hivatal szerepe a német lakosság kitelepítésében*) átfogó képet ad a későbbi kitelepítések egyik alapját jelentő 1941-es népszámlálás előkészítéséről, a hivatalos statisztikai szolgáltatnak a kitelepítéssel összefüggő tevékenységéről – a névjegyzékek összeállításáról és az egyéni igazolások kiadásáról –, amelyek lebonyolítása különös, a közölt források szerint napi munkaszervezési gondokkal együtt járó nehézségeket jelentett az amúgy komoly politikai és társadalmi nyomásnak kitett hivatal számára.

Az 1941-es népszámlálás több szempontból is mérföldkőnek bizonyult a magyarországi censzusok, a nemzetiségstatisztika, valamint a kisebbségpolitika szempontjából is. Közismert, hogy a népszámlálások 1880 óta az anyanyelvre, illetve az egyéb nyelvismeretre kérdeztek rá tízéves ciklusokban. Az 1941. január 31. és február 1. közötti éjféλι állapotot alapul vevő census (ld. az 1940. évi XXX. törvénycikket az 1941. évi népszámlálásról 1. §) módszertani újdonsága volt, hogy a fentiekén kívül immár az egyének nemzetiségi hovatartozását is tudakolta. Az újabb kérdés azonban – miként az a közölt forrásokból kitűnik – megosztotta a módszertani előkészítésben részt vevő szakértőket: egyesek csupán az anyanyelv lekérdezése mellett tartották ki, míg mások kiegészítették volna azt a nemzetiséggel is. Az ellenzők elsősorban a nemzetiség kategória kényes, nehezen értelmezhető és szubjektív voltára irányították rá a figyelmet, és legfeljebb külön tartandó (Földes Béla, Schneller Károly, Kovács Norbert), illetve korlátozott területre (Kovács Alajos) vagy korlátozott személyi körre (Kenéz Béla) kiterjedő lekérdezést tartottak kivitelezhetőnek. Közülük kiemelendő Barsy Gyula, a KSH munkatársa, aki sze-

rint a statisztika semmiképpen sem kutathatja a nemzeti hovatartozást és a nemzetiséget, „mert ez politikai állásfoglalást jelent, tisztázása legfeljebb választási statisztika útján történhetik. (...) A statisztika elvileg csak *külsőleg könnyen felismerhető*, objektív, *mechanikus ismérveket* használhat, amelyek a számlálás alkalmával félreértés nélkül, egyszerűen megállapíthatók. Inponderábilakkal – pl. vallásosság, bűnözési hajlam stb. – a statisztika alig kezdhet valamit, és hogy a két felsorolt példánál maradjunk, vallásosság helyett az anyakönyvekben lerögzített felekezeti hovatartozást és bűnözési hajlam helyett a jogszabályokban megállapított bűncselekményekről szóló jogerős bírói ítéleteket, tehát csak *formai* ismérveket vehet figyelembe. Minthogy pedig a népiségnek külsőleg is könnyen felismerhető, határozott ismérve nincsen, *objektív eljárással, közvetlenül nem lehet megállapítani.*” (67. p.) A nemzetiségnek az anyanyelv mellett való lekérdezését pártolók és utóbb sikeresen keresztülvivők (Elekes Dezső, a KSH 1946–1948 közötti elnöke, Egyed István, Móricz Kálmán, Rudai Rezső, Csekey István, Révay István gróf) táborát erősítette az előkészületi munkákban aktívan közreműködő Teleki Pál miniszterelnök is, aki a hivatal elnökéhez, Dobrovits Sándorhoz írott, 1940. májusi levelében kifejtette, hogy „... most indulunk az új feladatra, a többnyelvű ország vezetésének feladatára. A statisztika nem kulloghat 10 évvel ezen feladat után. Nem majd a következő népszámláláson, hanem ezen népszámláláskor kell ezt keresztülvinnie.” (104. p.) A vitás kérdés lezárásában így az ország nemzeti-etnikai összetételéről valós képet kapni akaró kormányzati szándék bizonyult döntőnek. A cenzuson magát német anyanyelvűnek valló 475 491, és magát német nemzetiségűnek valló 302 198 személy, akik így egyben bizalmat is szavaztak a népszámlálás lebonyolítóinak bizalmas adatkezelésének, nem tudhatták, hogy bevállalásuk egyik alapját képezi egy részük későbbi kitelepítésének.

Az 1941-es népszámlálás másik alapvető fordulópontja volt tehát, hogy a későbbiekben a KSH nem tudta a bizalmas adatkezelés alapvető szempontját érvényesíteni akkor, amikor a világháború végén és azt követően a jogszabályok és a napi politikai gyakorlat szintjén az egyének múltbeli politikai-katonai szerepvállalásának vizsgálata helyett egyre inkább a kollektív felelősségre vonás gondolata nyert teret a háborús vesztes anyaország kisebbségével szemben. Az 1945 elejétől megszülető különböző szintű jogszabályok egyre kiterjedtebb – mindenekelőtt a népbíráskodással, a földreformmal és a júliustól meginduló nemzethűségi vizsgálatokkal összefüggő –, szankcionáló jellegű jogkövetkezményeket helyeztek kilátásba a német állampolgárok, a német fegyveres és biztonsági alakulatokba belépők, valamint a nevüket visszánémetesítők számára. A szeptember közepén napvilágot látott választójogi törvény – a későbbi jogszabályokkal együtt egészen 1953-ig – fosztotta meg választójoguktól az 1941-es népszámláláson magukat német nemzetiségűnek valló magyar állampolgárokat. 1945. május 10-én bocsátotta ki a kormány a Népgondozó Hivatal felállításáról szóló rendeletét, amely szerv a későbbiekben meghatározó szerepet játszott a kitelepítés lebonyolításában, és már a megalakulásától kezdve szoros kapcsolatot alakított ki a statisztikai szolgálattal. Némileg vitatott viszont a kérdéskörrel foglalkozó szakértők körében, hogy vajon a magyarországi németek kitelepítésének hátterében milyen mértékű bel- és pártpolitikai szándékok, győztes nagyhatalmi (Szovjetunió) és szomszédos országbeli (Csehszlovákia) törekvések álltak. Hasonlóképpen vitára adnak okot az 1945. július végi–augusztus eleji potsdami határozatok, amelyeket utóbb a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tolmácsolt az országnak: korántsem egyértelmű, hogy a háborús győztesek vajon előírást vagy csupán egy lehetőséget fogalmaztak-e meg a magyarországi németek kitelepítése kapcsán. Mindenesetre a potsdami konferencia új helyzetet teremtett Magyarország számára, amelyben már egyre nyíltabban teret nyert a kollektív felelősség gondolata, és az egyéni és kollektív jogkor-

látozások középpontjába egyre kevésbé a múltbéli politikai-katonai szerepvállalás, hanem a népszámláláson korábban bevallott német nemzetiség és anyanyelv került.

Mindezen bel- és nemzetközi politikai folyamatok rendkívüli mértékben felértékeltek a legutolsó népszámlálás vonatkozó adatait: a kisebbségi kötődésű magyar állampolgárok százezeireinek későbbi sorsát döntötte el egy másik, korábbi időpillanatban közlött és 1941-ben még büntetendőnek egyáltalán nem minősülő, sőt akkor némiképp biztatott nemzeti-ségi és anyanyelvi válasza. Ezzel együtt folyamatosan nőtt a bizalmas és rendkívül érzékeny adatokat birtokló statisztikai hivatalra nehezedő politikai és társadalmi nyomás – míg a statisztikai szolgálatról szóló, hatályos 1929. évi XIX. törvény még csupán egyéni kérelmezők igényeinek kielégítésére adott felhatalmazást, addig 1945 folyamán, az adatigénylés terén fokozottan megnőtt a hatóságok és a politikai rendőrség szerepe is. Ez utóbbi szerveknek adott, a törvénynél alacsonyabb szintű jogszabályok, valamint különféle írásbeli és szóbeli engedélyek kaotikus helyzetet eredményeztek, amelynek tisztázására a KSH szakértői értekezlet összehívását kezdeményezte. Ez utóbbi, október végi megbeszélésen az az állásfoglalás született, hogy a német nemzetiségűek névjegyzéke kiadható hatóságoknak, ha nem fenyeget „a visszaélés vagy rosszhiszemű felhasználás” vagy a publikálás veszélye, helyi szervek kéréseit pedig a Belügyminisztérium lett hivatva elbírálni. Mindenesetre a KSH-ban az értekezlet után megindult a német nemzetiségűek adatlapjainak áttekintése és névjegyzékeik összeállítása. A kitelepítést tulajdonképpen elrendelő, de a KSH véleményének előzetes meghallgatása nélkül megszülető kormányrendelet csak ezután, december végén látott napvilágot, amely szerint – egyértelműen a kollektív felelősség jegyében – „Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt” (12 330/1945. ME rendelet 1. §). Látható, hogy a német nemzetiség és anyanyelv kategóriái már tulajdonképpen lefedték a német kisebbségi kötődésű személyek teljes körét, az egyéb tényállások (névváltoztatás, politikai-katonai szerepvállalás, szervezeti tagság) így csak másodlagos szerepet játszottak a rendelet személyi hatályánál. A végrehajtási utasítás (70 010/1946. BM rendelet) szerint a nemzetiségi és anyanyelvi kimutatásokat a KSH, míg az egyéb listákat a községi előljáróságok (polgármesterek) állították össze. A hivatalban megfeszített útemben készülő, a német nemzetiségűekről és anyanyelvűekről készült községenkénti és városenkénti összesítéseket utóbb 1946 júniusáig tudta átadni a KSH a Népgondozó Hivatalnak. Hasztalan hívta fel a figyelmet Thirring Lajos, a népese-désstatisztikai osztály korabeli vezetője, hogy a kitelepítés alapját képező 1941-es adatlapok „... nem okiratnak készültek és azokon már kiállításuk alkalmával történhetek és történtek is igen számos esetben törlések, rádirozások, vagy változtatások” (127. p.). Sok esetben az éppen távollévő helyett valamelyik családtagja töltötte ki a számlálólapot, előfordultak továbbá kettős bejegyzések is egy-egy rovatban, illetve Budapest ostroma alkalmával az elraktározott anyag egy része megsemmisült vagy összekeveredett.

Az 1948 közepéig elhúzódó kitelepítés egyik további vitatott kérdése a kitelepítettek számának legalább hozzávetőleges behatárolása: a kötetben közlött, 1948. júliusi belügyminisztériumi összesítés valamivel több mint 166 ezer személyt tart nyilván, akik Németország amerikai és szovjet megszállási övezeteibe kerültek (183. p.). Ez az adat a szakirodalomban elterjedt – gyakorta a németység egyéb veszteségeit is bekalkuláló – becslések közül (170 és 230 ezer között) az alsóbbak közé sorolható.

A statisztikai szolgálatnak másik, a névjegyzékek összeállításával részben párhuzamosan zajló, de a kitelepítéssel szintén szorosan összefüggő feladata volt az 1929-es törvény

szerint jogilag továbbra is lehetséges egyéni igazolások kiadása. A nemzetiséget és az anyanyelvet igazoló dokumentumok azonban csak a kitelepítési rendeletekben megfogalmazott, korlátozott mértékű, ún. mentesítési eljárásokban voltak felhasználhatók. Az egyéni kérelmeknek azonban olyan nagy mennyisége érkezett a hivatalba, hogy 1946 nyaratól már csak megszorításokkal tudták az igazolásokat kiadni: azok részeshültek csak igazolásban, akik a kitelepítendő névjegyzékén szerepeltek, az igazolásra valamilyen hivatal vagy hatóság szólította fel őket, vagy valószínűsítik, hogy „feltételezett németiségük miatt őket valamilyen más joghátrány fenyegeti” (148. p.). Az egyéni igazolások kiadását nehezítette, és a KSH pozícióját, hitelét rontotta az az állítólagos „svábmentő akció”, amelyről 1946. március elején a *Szabad Nép* és a *Népszava* számolt be. Nem tisztázott viszont, hogy a forrásokból nyomon követhető, alaposan kimunkált eljárási és biztonsági szabályokkal dolgozó hivatali munkatársak egy csoportja ellen egy, a nyomásgyakorlást szolgáló koncepciót perit indítottak-e, vagy csupán egy egyszerű megvesztegetési ügyről volt-e szó.

A kötet második felében Czibulka Zoltán tanulmánya (*A kitelepítési névjegyzékek adatai*) az 1990-es évek második felében, a Belügyminisztérium által a kutatók rendelkezésére bocsátott, a kitelepítések befejezésekor elkészített névjegyzékek feldolgozását és elemzését ismerteti gazdag táblázattal alátámasztva. A különböző névjegyzékeken (kitelepítésre kötelezettek, mentesítettek, kivételezettek, elköltözöttek és elhaltak listái) összesítve mintegy 511 672 személy adatai szerepelnek az ország 1 614 településéről, de az itt szereplő 173 ezer kitelepített viszont csak 604 településről került ki. A listákra felkerülés indokai vonatkozásában a túlnyomó többségnél egy (62%) vagy két indok (29%) került feltüntetésre. Az indokok között kiemelt helyen van az egyedüli népszámlálási válasz, azaz a listákon feltüntetett személyek közel 56%-át csupán a német nemzetisége és/vagy anyanyelve miatt vették fel. Jelentős arányban tüntették fel a Wehrmacht-szolgálatot teljesítőket, a Volksbund-tagokat, a kitelepítésre kötelezettek hozzátartozóit, és kisebb arányban voltak jelen az SS-ben szolgálatot teljesítők, az önkéntes kitelepülők vagy a nevüket visszamenetesen. Érdekes viszont, hogy az 1945-ös, a későbbiekben némileg enyhített kitelepítési rendelet személyi hatályával szemben, kisebb arányban telepítették ki a csupán népszámlálási indok miatt szereplőket (ezen személyeknek mindössze 33%-át), míg a más indokkal is feltüntetettek többségének (közülük 53%-nak) távoznia kellett az országból. Különösen a regionális és helytörténeti kutatásoknak adhatnak segítséget azok a táblázatok, amelyek a névjegyzékeken szereplőket, a hozzájuk kapcsolódó indokokat, későbbi sorsukat összesítik településenként és megyénként – összevetve a települések 1941-es és 1949-es adataival. Mindezek alapján kimutatható, hogy a kitelepítés milyen mértékben csökkentette a kisebbség helyi számarányait és ritkította meg a településszerkezetét.

A népmozgás – és ezzel összefüggésben a bukovinai székelyek, felvidéki és más, határon túlról vagy a belső migráció keretében érkező magyarok letelepítése – nagyban hozzájárult a korábban többségben vagy jelentősebb számarányban lakott német települések vegyes lakosságúvá válásához, a kisebbségi közösségi intézmények megszűnéséhez, a nyelvhasználati szinterek kiürüléséhez, hosszú távon így a természetes asszimilációs folyamatok térnyeréséhez. A kitelepítés a magyarországi kisebbség történetében komoly, a későbbi periódusra is kiható törést, míg a KSH számára is meghatározó következményeket okozott: valóra váltak Bibó István és Thirring Lajos szintén publikált előrejelzései, hiszen a megmaradt és rendkívül elbizonytalanított, egyéni és kollektív joggal még nem is igen rendelkező németek a soron következő 1949-es népszámláláson csak elenyésző számban vállalták fel kisebbségi hovatartozásukat (2617 német nemzetiségű és 22 455 anyanyelvű). A népmozgással összefüggő névjegyzékek és egyéni igazo-

lások elkészítése ugyanakkor komoly munkaterhelést jelentett a KSH munkatársai számára, amelynek eredményeként kevesebb időt tudtak fordítani más, szintén rendkívüli fontosságú kérdésekre, úgymint az 1941-es census újrafeldolgozására, a béke-előkészítésre, valamint az 1946. márciusi magyarországi délszláv összeírás összesítésére.

A kitelepítés elrendelése és lebonyolítása klasszikus jogelveket hagyott figyelmen kívül, ezek egyike volt a személyes adatok bizalmas kezelésének követelménye is. A rendkívül kedvezőtlen múltbeli tapasztalatok hatása megmutatkozott a rendszerváltás utáni kisebbségi autonómiarendszer kialakításakor, amikor a kisebbségi szervezetek következetesen elutasították az érintett lakosság bármiféle névjegyzékbe vételét. A különösen érzékeny személyes adatok kezelése terén alapvető politikai-jogi változást hozott az adatvédelmi törvény 1992-es (1992. évi LXIII. törvény), illetve a statisztikai (1993. évi XLVI. törvény) és kisebbségi törvények (1993. évi LXXVII. törvény) 1993-as elfogadása, amelyek a nemzeti-etnikai identitást garanciális védelemben részesítik. A legutolsó, 2001-es népszámlálás módszertanának kialakításakor pedig úgy módosították a statisztikai törvényt, hogy a nemzeti, etnikai hovatartozásra vonatkozó adat kizárólag az érintett személy önkéntes beleegyezésével, valamint a személyazonosításra alkalmatlan módon gyűjthető (1999. évi CVIII. törvény) – ezzel is megerősítve azt, hogy soha többé nem fordulhat elő a vonatkozó népszámlálási adatok büntető célzatú kiszolgáltatása és felhasználása.

A hivatalos és a „kisebbségi” nyelv Lettorszáiban

Nitiņa, Daina: *Valsts valodas kvalitāte. Rīga: Valsts valodas aģentūra, 2004. 74 p.*
Ernstsons, Vīneta–Joma, Daiga: *Latviski runājošo Latvijas iedzīvotāju lingvistiskā attieksme un valodu lietojums. Rīga: Valsts valodas aģentūra, 2005. 51 p.*

Lettorszáiban a függetlenség helyreállítását követően 1992-ben fogadták el az első nyelvtörvényt, majd 2000-ben lépett életbe a törvénynek az a módosított változata, amely jelenleg is érvényes. A törvény kötelezővé teszi a lett nyelv használatát a közigazgatásban, államigazgatásban, a közoktatásban (illetve nemzetiségi iskolákban második nyelvként), a közszolgálati médiában, valamint a gazdasági élet minden területén. Garantálja és támogatja a lett dialektusok, így a saját írásbeliséggel is rendelkező és időről időre a kulturális, sőt közigazgatási autonómia igényével is fellépő 150–200 ezres latgal közösség nyelvjárásának, valamint a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó és mindössze néhány tucatnyi, magát lívnek valló által beszélt lív nyelvnek a védelmét és ápolását. A törvény szerint a lettekhez hasonlóan őslakos lívek nyelvén kívül minden más, Lettorszáiban beszélt nyelv (értsd: a lakosság mintegy 30 százalékát kitevő, kb. 900 ezres orosz kisebbség nyelve) idegen nyelvnek minősül.¹ A lett nyelvtudást igazoló vizsga feltétele a lett állampolgárságnak is, viszont soron kívül kaphat állampolgárságot az, aki „kiemelkedően jól tud lettül”.² Az államelnök, Vaira Vīķe-Freiberga kezdeményezésére hozták létre 2002-ben az elnök alá rendelt Állami Nyelvi Bizottságot (*Valsts Valodas Komisija*), amelynek az a feladata, hogy „felmérje a hivatalos nyelv helyzetét Lettorszáiban, és konkrét javaslatokat dolgozzon ki a lett nyelv mint az állam hivatalos nyelve pozícióinak erősítésére, javítására, valamint hosszú távú fejlődésének biztosítására”.³ A Bizottság mellett működik a Lett Állami Nyelvtanulási Ügynökség (*Latviešu valodas apguves valsts aģentūra*, a továbbiakban LVAVA), amelyet az 1995 óta működő Lett állami nyelvtanulási program (*Latviešu valodas apguves valsts programma*) utódként 2004-ben hoztak létre azzal a céllal, hogy a lett nyelvnek a lettországi nemzeti „kisebbségek” – vagyis elsősorban az oroszok –, körében történő oktatását megszervezze, illetve hatékonyabbá tegye. A nyelvoktatáson kívül tanárképzéssel, tananyagok és módszertani segédanyagok kidolgozásával, valamint társadalmi kapcsolatok kiépítésével foglalkozik.

A továbbiakban két, az *Aģentūra* által támogatott és publikált szociolingvisztikai felmérés legfontosabb megállapításait ismertetem. D. Nitiņa *Valsts valodas kvalitāte* [Az államnyelv minősége], illetve V. Ernstsons és D. Joma *Latviski runājošo Latvijas iedzīvotāju lingvistiskā attieksme un valodu lietojums* [Lettország lettül beszélő lakóinak a nyelvhez való viszonyulása és nyelvhasználata] című tanulmánya nemcsak témája miatt kapcsolódik szorosan egymáshoz, hanem azért is, mert eredményeik, megállapításaik is párhuzamokat mutatnak, alátámasztják egymást.

¹ Valsts valodas likums (Törvény az államnyelvről), 2002. Forrás: <http://www.vvk.lv/?sadala=4>

² Pilsonības likums (Állampolgársági törvény), 1994. Forrás: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=134&id=672>

³ Forrás: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=120&id=264> (*Valsts valodas komisija*)

A Magyarországon is jól ismert Daina Nītiņa⁴ 2004 májusában a rigai Műszaki Egyetem elsőéves hallgatói körében végzett felmérést arról, hogyan viszonyulnak a lett nyelvhez. A 316 válaszadó olyan orosz tannyelvű középiskolát végzett egyetemista volt, akiknek a sikeres (lett nyelvű) egyetemi tanulmányokhoz kiegészítő lett nyelvi foglalkozásra volt szüksége.

A megkérdezettek nagyobb része úgy vélte, hogy egyetemi tanulmányaihoz igenis szükséges a jó lett nyelvtudás. A hallgatók többsége úgy nyilatkozott, hogy az egyetemi írásbeli és szóbeli beszámolók alkalmával – tehát „hivatalos” szituációkban – használja a lett nyelvet, viszont meglehetősen kevesen (194 fő) teszik ezt a tanárokkal való mindennapos, informális érintkezés során. Az ilyen beszélgetésekben a szerző szerint gyakori, hogy ki-ki a saját anyanyelvén beszél, vagy pedig a lettől megkezdett beszélgetés fokozatosan átmegy oroszba. 154 válaszadó a lett hallgatótársakkal lettül, míg 99 oroszul beszélget. 119 hallgató állította, hogy a lettet azért nem használja rendszeresen a nemhivatalos szituációkban, mert nem muszáj, lehet boldogulni anélkül is.

Tanulmányaik során a hallgatók átlagosan 65 százalékban lett nyelvű, és 33 százalékban orosz nyelvű tankönyveket használnak, és mintegy 2 százalékban angol nyelvűt.

A lett nyelv, illetve más nyelvek jövőjére vonatkozó kérdésre a megkérdezettek 34,5%-a azt válaszolta, hogy a lett meg fog erősödni hivatalos nyelvként. Valamivel többen (35,7%) úgy vélik (sőt, „remélik”, „szeretnék”), hogy az orosz el fogja nyerni a hivatalos nyelv státusát. Végül voltak olyanok (69 diák), akik szerint Lettorszáiban az angol vagy a német válhatna valamiféle nemhivatalos államnyelvvé.

Összegezve a felmérés eredményeit a szerző megállapítja, hogy a megkérdezettek kifejezetten pragmatikus alapon viszonyulnak a lett nyelvhez. Tudatában vannak annak, hogy bizonyos intézményekben, hivatalos szituációkban szükségük van a lett nyelvre, ugyanakkor ezeken a szituációkon kívül gyakran az oroszot részesítik előnyben.

A szerző tapasztalata szerint, aki maga is oktatja a lett nyelvet a rigai Műszaki Egyetemen, az orosz tannyelvű oktatási intézményekben a lett oktatás színvonala és eredményessége évről évre javulást mutat. Mégis – vonja le a következtetést –, a későbbiekben a fiataloknak – bármily meglepően hangzik is –, Lettorszáiban nincs elegendő lehetőségük, hogy a lett nyelvet használják, gyakorolják.

A kiadvány második részében Nītiņa áttekinti a lett nyelv elsajátítása során felmerülő leggyakoribb nyelvi problémákat és hibákat, valamint rövid gyakorlatsort is közül ezek ki-küszöbölésére. Mivel túlnyomórészt orosz anyanyelvű tanulókkal foglalkozik, a könyvnek ez a része adalékul szolgálhat akár orosz–lett kontrasztív nyelvészeti vizsgálatokhoz is.

A második tanulmány szerzői – némiképp megelőlegezve felmérésük eredményeit –, bevezetőjükben úgy fogalmaznak, hogy „a lett társadalom egy részében továbbra is élnek azok az emocionális sztereotípiák, amelyek megakadályozzák a [lett] nyelv helyzetének reális értékelését, és eltéréseket eredményeznek a nyelvek hivatalos státusa (államnyelv vagy kisebbségi nyelv), illetve a beszélők nyelvi magatartása között.” (4. p.)

⁴ Daina Nītiņa volt az első lett anyanyelvi lektor hazánkban, 1993–1997 között párhuzamosan tanított a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Uralisztikai Tanszékén és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Keleti Szláv és Balti (1995-ig: Orosz) Filológiai Tanszékén. Magyarországon megjelent fontosabb munkái: Nītiņa, Daina: *Könyv a lett nyelvről*. Savariae, 1998 (= Folia Baltica I); Nītiņa, Daina – Laczházi Aranka, *Lett nyelvkönyv*. Budapest, Osiris, 1998; Nītiņa, Daina: *Lett–magyar kisszótár* – Latviešu–ungāru vārdnīca, Szombathely, 2004 (= Lexica Savariensia).

Ernstson és Joma 2004-ben elvégzett felmérésének alanyai 15 és 74 év közötti, lettül beszélő lettországi lakosok voltak. Az összesen 1006 válaszadó 63,3%-a lettnek, 30,3%-a orosz, 6,4%-a más nemzetiséghez tartozónak vallotta magát. Az adatok elemzése során a következő szociális, illetve demográfiai szempontokat vették figyelembe: a válaszadók nemzetisége, anyanyelve, a családban beszélt nyelve, egyéb nyelvtudása, neme, életkora, képzettsége, társadalmi aktivitása, foglalkozástípusa, valamint lakóhelyének típusa, földrajzi elhelyezkedése.

A mások hasonló jellegű kutatásaira is hivatkozó szerzők szerint Lettországnak – különösen a nagyobb városokban és Latgale tartományban – jelenleg is sok olyan lakosa van, aki nem tud lettül. A lettül nem tudóknak körülbelül a fele a fővárosban, Rígában él. Egy korábbi vizsgálat, a 2000. évi népszámlálás adatai szerint a lettül tudók aránya az országban 79%, míg az oroszul tudóké 81,2%. Ernstson és Joma felmérése szerint legalább a mindennapi kommunikáció szintjén lettül a megkérdezettek 89,7%-a tud, míg oroszul 96,5%.

A felmérés fő kérdései arra vonatkoztak, hogyan értékeli a válaszadó a lett nyelv társadalmi szerepének változását az utóbbi 5–6 év folyamán, illetve hogyan minősíti saját maga és szűkebb környezete nyelvi magatartását, annak változásait.

A válaszadók mintegy háromnegyede szerint a lett nyelv jelentősége növekedett, 11,7% szerint csökkent, 14,3% szerint nem változott. Növekedésről elsősorban azok a válaszadók számoltak be, akiknek az anyanyelve nem a lett, a lett nyelv háttérbe szorulásáról pedig jellemzően a lett anyanyelvűek.

A válaszadók az is kiderült, hogy a lett nyelv használatára egyelőre főként a törvények, jogszabályok ösztönzik a beszélőket. A válaszadók a lett nyelvet leggyakrabban az állami és önkormányzati hivatalos szervekkel történő kommunikációban használják.

A magánszférában a lettek a nemzetiségiükkel (értsd: oroszokkal) érintkezve ritkán kezdeményeznek beszélgetést lettül, a nemzetiségiük pedig a lettekhez fordulva még ritkábban teszik ezt. A lett nyelvet természetesen a lettek használják leginkább, ezen belül főként a 60 évesnél idősebbek, a pedagógusok, valamint a vidéken élők. Arra a kérdésre, vajon a mindennapi életben gyakran hallanak-e másokat lettül beszélni, leginkább a lettek, ezen belül a 60 évnél idősebbek, a középvezetők, igazgatók, vállalkozók, a vidéken, illetve Kurzeme tartományban élők adtak igenlő választ. A tanulmány szerzői örvendetesnek tartják azt a tényt, hogy a válaszadók 14%-a hallott nem lett nemzetiségűeket is egymás között lettül beszélni. Az ismertetett adatokat összegezve azonban mégiscsak azt állapíthatják meg, hogy a más nemzetiségűek (különböző korábbi felmérések által dokumentált) egyébként javuló lett nyelvtudása önmagában még nem garantálja a beszélők nyelvi magatartásának változását és ezzel a lett nyelv használatának terjedését.

A felmérés egyik figyelemre méltó eredménye az volt, hogy míg a válaszadók többsége úgy vélte, Lettországnak összességében növekedett a lett nyelv jelentősége, ezt a változást nem érzékeli szűkebb környezetében, illetve a mindennapokban. A lett nyelv gyakoribb használatáról elsősorban a városban lakók számoltak be. Kivétel ez alól Riga, ahol éppen ellenkező a helyzet, a lett használatának feltételei egyre kedvezőtlenebbek.

Amint azt több más kutatás is megállapította, a lett nyelv legfőbb konkurensei jelenleg az orosz és az angol. Arra a kérdésre, hogy valamely más nyelv által fenyegetve érzi-e a lett nyelvet, a lettek 43,9%-a, az oroszok 19,1%-a, a más nemzetiségűek 23,3%-a válaszolt igennel.

A lettre jelenleg a legnagyobb hatást gyakorló nyelvként az angolt, főként a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, a 26 és 35 év közötti válaszadók, a városlakók (kivéve a rigaiakat) jelölték meg. Az orosz hatását tartják erősebbnek a lengyelek, a 15 és 25 év közöttiek, a

Rigában vagy vidéken élők és azok, akik a családjukban lettül beszélnek. Ezenkívül a németet említették, elsősorban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, azok, akik a családban nem lettül beszélnek, az orosz anyanyelvűek, valamint a Rigában vagy annak környékén élő válaszadók. Más szempontból összegezve pedig az oroszot mint legfőbb fenyegetést leggyakrabban a lett anyanyelvűek jelölték meg.

A válaszokban általános az a vélemény, hogy a jövőben Lettorszában a legfontosabb idegen nyelv az angol lesz, a második legfontosabb pedig az orosz.

Azok közül a területek közül, amelyeken a válaszadók szerint mindenképpen ragaszkodni kellene az irodalmi nyelv normáinak betartásához (oktatási intézmények, televízió, rádió, sajtó, közigazgatás stb.), a felmérés eredményei szerint ez sehol sem valósul meg kielégítő módon.

Arra a kérdésre, hogy vajon milyen tényezők határozzák meg egy személy nemzetiségi hovatartozását, a válaszadók 40,8%-a az anyanyelvet jelölte meg. Ugyanakkor az anyanyelv fontosságának megítélése az egyes társadalmi csoportokban eltérő volt. Elsősorban a lettek tartották a nyelvet a nemzetiségi hovatartozás legfontosabb tényezőjének, míg az oroszok, illetve a Rigában lakók ilyen tényezőként leggyakrabban a mentalitást jelölték meg.

A felmérés egy további kérdése arra vonatkozott, hogy a válaszadók milyen (nyelvű) forrásokból tájékozódnak a napi aktuális kérdésekről. Az eredmények – korábbi vizsgálatokhoz hasonlóan – azt mutatják, hogy Lettorszában két, egymással alig érintkező információs tér létezik egymás mellett: a lett nyelvű sajtó és az orosz nyelvű sajtó. A nyelvi különbségen túl e két információs térben más-más témák dominálnak: az orosz nyelvű média sokkal inkább az oroszországi események és az orosz érdekek felé orientálódik. Azokban a kérdésekben, amelyek az ország (Lettország) minden lakosát érintik, a lett, illetve az orosz nyelvű média gyakran eltérő, sokszor éppenséggel ellentétes álláspontot képvisel. Jellemző, hogy a média minden szereplője nagy figyelmet szentel a nyelvi helyzettel kapcsolatos híreknek, konfliktusoknak, miközben leggyakrabban éppen maguk a tömegkommunikáció résztvevői e konfliktusok okozói és fenntartói. Figyelembe véve, hogy a válaszadók mintegy negyede a lett nyelvű médiát ritkán vagy egyáltalán nem veszi igénybe, arra lehet következtetni, hogy a lettül beszélők jelentős része is a másik, az orosz információs térben él. Ezzel összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy éppen azok a válaszadók, akik ritkán veszik igénybe a lett nyelvű információforrásokat, egy korábbi kérdésre leggyakrabban azt válaszolták, hogy a lett nyelv szerepe növekedett az utóbbi években.

A felmérés eredményeit összegezve a szerzők rámutatnak, hogy a lett nyelvet a nemzetiségiakkal való érintkezésben továbbra is túlságosan ritkán használják, ami szerintük a lettek passzivitásával, túlzott nyelvi toleranciájával magyarázható. Ezzel a (nyelvi) magatartásukkal a lettek maguk erősítik az orosz nyelv pozícióit Lettorszában.